

על שמות של יצירות בספרות ילדים

נאת מירי ברוך

(א) כותרת, (heading, title, head line) היא שם או כתובת בראש יצירה כלשהי: שיר, סיפור, ספר, מאמר וכיו"ב. על פי מהותן נחלקות הכותרות לשני סוגים:

1) **כותרות מסמנות** — הממלאות תפקיד בקיטלוג ובזיהוי, ועניינן העיקרי להקל על הקורא במציאת היצירה באינדקס או בספר. כן מסייעות כותרות מסמנות באבחנה בין יצירה ליצירה.

2) **כותרות סמנטיות** — אשר בנוסף לצד הטכני, עניינן לכוון את דעתו של הקורא לנושא של היצירה.

שני סוגי הכותרות התקיימו בספרות העברית לכל אורכה, אולם מאז ומתמיד, הן בתנ"ך דרך שירת ימי-הביניים ובשירה החדשה, קיימת היתה העדפה של הכותרת המסמנת. לשמות הספרים בתורה וכן למרבית הפרשיות בה נקבעו שמות מסמנים, המבוססים על המלה הראשונה או על המלה הסמוכה לראשונה, ללא כל התייחסות לכתוב בספר.

בראשית (עפ"י בראשית ברא...) שמות (עפ"י ואלה שמות...) וכן וישב (עפ"י וישב יעקב בארץ מגורי אביו) מקץ (ויהי מקץ שנתיים...) וכו'.

לעומת זאת ניתנו בתרגום השבעים, לאותם ספרים כותרות סמנטיות; Genesis — אשר משמעו מקור הדברים, Exodus — יציאה המונית (ממצרים) וכו'.

הכותרת המסמנת בשירה משאירה את השיר פתוח ואינה אמורה לעורר צפיות כלשהן אצל הקורא. כותרות אלה נחלקות לשלושה תת סוגים:

1.1. כותרות ממוספרות במספר מונה או סודר ("השיר הראשון", "השיר הא-חרון") או כאלה המתיחסות למקום הכתיבה, או לתאריך, כאשר אלה אינם רלוונטיים לאמור ביצירה.

1.2. כותרות המבוססות על המלה הראשונה, המלה הסמוכה לראשונה, או קבוצת מלים ראשונות מן היצירה.

1.3. סימון כוכב או שלושה כוכבים בראש היצירה. שני סוגי הכותרות הראשונים בחטיבה זו, עשויים (בטעות) להתפרש על-ידי הקורא גם כמצביעות על תוכן או על איכות, זאת משום שהקורא נוטה להניח שהכותרת אינה שרירותית. בנטיית טבעיות, סבור הקורא כי הכותרת משמשת תמיד מעין "שיפוט חבוי" של המשורר את שירו (וראה להלן) כך למשל "שיר ראשון"; עשוי להתפרש כשיר הטוב ביותר או החשוב ביותר בקובץ. כך גם לגבי הכותרת הבנויה מקבוצת המלים הראשונות של הטקסט. מלים אלה עשויות להתפרש כמרכזיות ביותר והקורא יבנה את ציפיותיו מן השיר על סמך מלים אלה, כך למשל השיר "כשאני וענת": מבטיח לקורא אפיון של שתי הדמויות המופיעות בכותרת.

רק לאחר קריאת השיר, מסתבר כי הכותרת היא מסמנת וטכנית בלבד. הכותרת המסמנת השלישית היא פרובלמטית יותר מקודמותיה, שהרי אפילו את תפקודה כמסמנת או כמאבחנת בין יצירות אינה מבצעת. לא ניתן למצוא על-פי סימון זה את השיר באינדקס או בתוכן וכן לא ניתן לאבחן יצירות שונות באמצעות סימן זה.

יתרונותיהן של הכותרות המסמנות הם בכך, שהיצירה מופיעה ללא הנחות מוקדמות באשר למסופר, ובתהליך הקריאה, יכול הקורא לעגן את מרכז הדברים בעניינים שונים ולא דווקא בזה המוכתב לו ע"י המחבר. עם זאת ברור כי בספרות ילדים עשויות כותרות אלה להיות פחות אפקטיביות משום שאין הן משמשות אמצעי פיתוי לקריאה, ברובד התוכני לפחות.

2. **הכותרות הסמנטיות** ניתנות להיחלק לארבעה תת-סוגים עיקריים:

2.1. **הכותרת הנמצה** — זו המכילה בתוכה סיכום קצר של היצירה מנקודת התצפית של המחבר.

2.2. **כותרת חלקית** — המתיחסת לחלק בתוכנה של היצירה. לעיתים מסתברת כותרת כזו כאירונית, וזאת אם בתהליך קריאת היצירה מתהפכות המשמעויות והקורא מוצא עצמו קורא שיר בעל תוכן הפוך מזה שציפה לו עפ"י הכותרת.

2.3. **כותרת מקיפה** — שהשם מתאים לגורמים שונים בסיפור או בשיר. בעצם נוגעת כותרת זו גם בכותרות המסובכות, שהרי אין היא קובעת מחויבות לתוכן.

2.4. **כותרת אינטגרלית** — זו שמרכז השיר מצוי בה, ובלעדיה לא ניתן להבין את הכתוב בשיר. בדרך כלל זוהי השורה הראשונה של השיר (אשר אינה חוזרת בגוף הטקסט ואינה מופיעה שנית).

1. יונתן גפן, שירים שענת אוהבת במיוחד, הוצאת דביר, 1969, עמ' 5.

2. שם, שם, עמ' 11.

2.1. **הכותרת הממצה** — היא זו שאליה התכוון בות', בהגדירו את הכותרות "כשיפוט תבוי של תפיסת המחבר". כותרת זו מעוררת ציפות מסוימות בקורא ומממשת אותן: כזו היא כותרת השיר "איך מציירים איש":

בהתחלה מציירים עיגול גדול / ואומרים שזה / פנים.
אחר כך מציירים / בזהירות / שני עיגולים / ואומרים שאלה עיניים / מתחת
לעיניים עושים קו / שמתקמט בקצה / ואומרים שהקו הזה הוא אף, אחר כך
עושים שני קוים קטנים / אבל שיהיו בדיוק זה ליד זה ואומרים שזהו פה".

כותרת-שיר זה מעוררת ציפיות בקורא, המקבל תשובה לה בגוף השיר. בתחום הכותרות הממוצות נכללות גם כאלה המכילות שמות מופשטים או מורחשים אשר עליפי שיפוטו של המחבר הם הם מרכז השיר. כזה הוא למשל, גם השיר היפה "שיר עצוב".

לענת יש שערות שחורות שחורות / כמו לאמא ויש לה עיניים חומות מאירות /
וצחוק מתגלגל בהמון חצרות כמו לאמא.
לענת לפעמים יש על לחי דמעות / כמו של אמא / מלים של שמחה חברים
חברות / כמו לאמא / אך לכל הילדים יש אמהות / ורק לענת / אין אמא.

שיר זה, שהוא שיר על פואנטה, "מכתיב" את הפואנטה כבר לפני קריאת השיר שהרי הקורא מצפה "לעצב", ואינו שם לב לאנלוגיה בין ענת לאמא שאינה עצובה. השיר מממש אפוא את ציפיות הקורא מהכותרת אך במקביל מכתוב את תפיסתו של המחבר, ואינו מממש את הפואנטה כפי שהיה מצפה. כזה הוא גם השיר "ריבים קטנים".

2.2. **הכותרת החלקית** — היא זו המתייחסת לפרטים מסוימים בשיר ואינה מסכמת את התוכן העקרי דווקא, לעיתים היא מעוררת ציפיות מסוימות בקורא, ובתהליך השיר מסתבר לו שהשיר עוסק (לפחות לדעתו) בנושא אחר.

כאלה הם שירים המציינים מקום התרחשות, שם של אדם וכיו"ב, ענין שהוא מהותי לטכסט אך אינו סיכום היצירה.
כותרת חלקית מצויה למשל בשירו של א"א מילך "בין הנוריות".

איפה שמרית ? / ראשה צף בין הנוריות, שם שם על יד הפגל / צועדת בין הנוריות
איפה שמרית ? / מטיילת עם הבחור שלה הלכו לאיבוד בין הנוריות.
מה יש לה בפנימה בתוך ראשה הקט ? / המון של מחשבות יש, גדולות אחת אחת.

3. שם, שם, עמ' 15.

4. שם, שם, עמ' 44.

5. יונתן גפן, הכבש השישה עשר, הוצאת נושי, 1978, עמ' 26.

מה יש לה באגרוף שם, מה יש לה שם בכף ? / זאת אצבעו של אורי, והם הולכים יחדיו".

כותרת השיר מבטיחה "שיר טבע", משהו על פרחים ואילו מימוש הכותרת יגלה את חלקיותה בלבד שהרי הנוריות הן רק תפל לענין המרכזי של השיר ורגישותה של המחזיקה בידה את הנער.

כותרות מסוג זה עשויות להיות משעשעות או רציניות. ההומור שבהן מתממש לאחר קריאת השיר, כשמגלה הקורא את הפער בין ציפיותיו לבין המתרחש בשיר. כזה הוא שם הקובץ והשיר "**הכבש השישה עשר**" וכזה הנו, גם שם השיר "**קוצים**". בשני המקרים מצפה הקורא לפסטורלה הקשורה בעדרי כבשים או בשדות אחו. במימוש השיר מתגלה חלקיותה של הכותרת וההומור שבה, שכן הכבש השישה עשר הנו שיר המתאר ילד אשר לימדו אותו לספור כבשים כדי להירדם:

אך כשמגיע הכבש השישה עשר / אני יודע שהוא עצור ויסתובב לי בחדר / ואני מבין שכבש זה ישאר / ואין לו ענין להמשך עם העדר / אני לוחש לו: נו כבש ? תזוז ! / תן פעם לספור את כולם ! / אבל הוא לא אז / והכבש השישה עשר / הנו בדרך כלל / הכבש שאיתו אני נרדם.

בשתי הדוגמאות שהבאנו, הכותרת לקוחה מן התחום הפיגורטיבי ולא מן האמירה הישירה. באופן זה מסתבר לקורא שהמחבר "**שיקר**" **אותו**, אולם לא לגמרי, שהרי נושא הכותרת אמנם מופיע בשיר אך אין הוא סיכום התוכן. הדבור אמור גם לגבי הספר "בייגלה" מאת מרגרט ריי, המבטיח עיסוק בבייגלה ומממש סיפור על כלב ארוך שכיניו היה "בייגלה" ובכוח גופו המיוחד הציל את חברתו מן הבור שנפלה לתוכו.

2.3. **הכותרת המקיפה** — היא כותרת מכלילה, העשויה להתייחס לפרטים שונים ביצירה. היא אמנם מכוונת את הקורא לעניין מסויים אך מאפשרת לו לפרש את הדבר בצורות שונות. כזו היא כותרת הספר "המאהב" של א"ב יהושוע. הספר מתייחס לארבעה מאהבים שונים. והקורא אינו יודע מיהו **המאהב** אליו התכוון המחבר. עם זאת ברור כי מימוש כל-אחד מהם הוא נכון ואפשרי. כזאת היא גם כותרת המחזה "קורצ'אק וגיבוריו". הגיבורים — גיבורים ספרותיים, המלך מתיא ואחרים או הילדים שעמם הלך אל המות. כל מימוש השם יהיה נכון.

2.4. **הכותרת האינטגרלית** — היא כותרת המהווה חלק ממהלך השיר — היא

6. א"א מילן, אנחנו שנינו, תרגם יעקב אורלנד, מחברות לספרות, 1972, עמ' 39.

7. יהונתן גפן, הכבש השישה עשר, הוצאת נושי, 1978, עמ' 20.

8. קורצ'אק וגיבוריו, בבצוע ביממ"א, ליקט: ג' ברגסון, בימוי: בלהה מס.

גם מסמנת (תפקיד הממלאה כל כותרת) וגם סמנטית (בשל הציפיות שהיא מעוררת בקורא). כותרת זו משמשת חלק אינטגרלי מן השיר, ובלעדיה עדיה אין אפשרות, לעיתים, להבין את הכתוב בו, או שהשיר ניזוק כאילו קטעו מתוכו שורה כלשהי.

דוגמה לכותרת כזו היא :

ענה אומרת לאלוהים בערב :

תעשה שלסבתא יעל לא יהיו דמעות / תעשה שדודה רות תקנה לי את כל מה שיש לנמרוד / ושהלילה לא יהיה כל כך רטוב ולח / תעשה שלא יהיה לי עצוב כל כך... / תעשה שמחר בבוקר אקום לגן / ואם לא אכפת לך / ויש לך עוד טיפ טיפת זמן / כבה בבקשה את האור הקטן / אני כל כך עייפה / וכבר מתחת לשמיכה / ותודה רבה לך ממני ומכל המשפחה.

נמען השיר מופיע בכותרת בלבד. בלא הכותרת עשוי היה השיר לשנות את משמעותו שהרי התמימות של הדוברת וכל עוצמת דבריה היתה משונה לו ראינו בנמען את יונתן (אחיה) או כל נמען אחר מסביבתה הקרובה. כותרת כזו היא גם "נמרוד מדבר אל חבר של הסוסה יעל" מתוך אותו קובץ (שם, שם 30).

(ב) חלוקת הכותרות על-פי הפונקציה הטכסטואלית שלהן, חשובה מאד בשירת הילדים. את הכותרת נוהגים לקרוא **פעמיים**. בראשונה לפני קריאת השיר, כדי שהילדים יוכלו לדמיין לעצמם מה הם **אמורים לשמוע** ביצירה הספרותית ובסיום, בדיון על מימוש הציפיות או שבירתן.

אולם הכותרת בשירת ילדים משמשת גם **פיתוי** לקריאה. לעיתים בשל כותרת בלתי מפתה עשוי ילד לדחות קריאת שיר או סיפור וזאת משום ששיקוליו של הילד מנוטרלים מכל "חפץ עניין", (קורא מבוגר עשוי לקרוא יצירה גם אם שמה אינו מושך אותו, וזאת, אם הוא מכיר את שם היוצר, מתעניין בתחום העיסוק וכדומה).

מסיבה זו חשובות כל כך הכותרות ביצירות לילדים. מיון אמצעי הפיתוי שבכותרות יחשוף, אולי את הקשר שבין ספרות-חינוך-פסיכולוגיה ביצירות אלה. את אמצעי הפיתוי שבכותרות ניתן לחלק לשלושה :

1) הכותרות המפתות בנושאהן ;

2) הכותרות המפתות באמצעות המבנה התחבירי שלהן ;

3) הכותרות המפתות בצליליהן.

ב.1. כותרת המפתה בנושאה קשורה **בנושא** המעודד (אם זו כותרת ממצה) בדרך זו קורא האוהב סיפור הרפתקאות, סיפורים הסטוריים וכו' — ילך בעקבות הכותרת ויקרא בספר בשל התעניינות בנושא.

